

Anna Mielnik

dr inż. arch., prof. PK

Poli technika Krakowska, Wydział Architektury, Katedra Projektowania Architektonicznego

ORCID: 0000-0001-8702-6016

Piękno w architekturze racjonalistycznej

Beauty in rationalistic architecture

Streszczenie

Motywacją do podjęcia tematu stała się sprzeczność, iż pomimo deestetyzacji sztuki współczesnej, w tym sztuki architektury i bezradności tradycyjnych kategorii estetycznych w jej dyskursie, emocjonalna potrzeba przeżycia piękna nadal pozostaje realna. W pracy podjęto próbę analizy kategorii estetycznej, jaką jest piękno współcześnie, na przykładzie nurtu racjonalistycznego, wspierając się przykładami najbardziej reprezentatywnych stanowisk w estetyce, szeroko pojętej kulturze oraz teorii architektury. Wyniki badań potwierdzają, że część twórców świadomie dba o to, by piękno nadal było przedmiotem twórczości, myśli i doświadczeń, by trwało, a nie stało się jedynie przypisem do historii architektury.

Słowa kluczowe: kategoria estetyczna, piękno, tendencje racjonalistyczne w architekturze

Abstract

The reason for taking up the topic has been the contradiction that, despite the de-aestheticisation of contemporary art, including architecture and the helplessness of traditional aesthetic categories in its discourse, the emotional urge to experience beauty still remains genuine. The paper focuses on an attempt at analysing the aesthetic category of beauty today, through the example of the rationalist trend, with the examples of some representative standpoints in aesthetics, broadly defined culture and the theory of architecture. The research findings confirm that some creators consciously attach importance to beauty as the subject of creativity, thoughts and experiences. For beauty lasts, and does not become just a footnote to the history of architecture.

Key words: aesthetic category, beauty, rationalist tendencies in architecture

Wstęp

Wraz z rozwojem kultury współczesnej, a w szczególności wraz z twórczością awangardy artystycznej, pojawiły się wątpliwości co do sensowności estetyki. Krytyka dotyczy jej warsztatu i tradycyjnych kategorii, dzięki którym staje się ona bezradna wobec sztuki najnowszej. W związku z tym, że w sztuce coraz mniejszą wagę przypisuje się walorom estetycznym, zmieniła się koncepcja i praktyka jej odbioru. Dotyczy to również, a może szczególnie, wartości estetycznej, jaką jest piękno. Kategoria piękna stała się mniej przydatna do analizowania sztuki współczesnej. Piękno uznano za kategorię przestarzałą i pozbawiono je niegdysiejszej roli. Nie ulega wątpliwości, że definicja piękna w architekturze również musiała ulec modyfikacjom, uwzględniając zmiany kulturowe i społeczne. Piękno, czyli przyjemność dostarczana przez sztukę, również sztukę architektury, jest zastępowane innymi wartościami. Jak wskazuje Bohdan Dziemidok¹, dwie tendencje – deestetyzacja sztuki współczesnej oraz estetyzacja życia codziennego – doprowadziły do częściowej zmiany głównych form zaspokajania potrzeb estetycznych. Bez wątpienia piękno nie odgrywa już tak istotnej roli w architekturze współczesnej. Czy zostało jednak wykluczone całkowicie? Czy są nurty bardziej lub mniej odnoszące się do tej kategorii? Czy architekci nadal mogą kierować się pięknem w swoich projektach?

Piękno zawsze było przedmiotem analizy prowadzonej przez myślicieli, których poglądy wywierały wpływ na estetykę, teorię architektury oraz praktykę architektoniczną. W badaniach przydatne mogą być więc prace prezentujące różne podejście do tematu. Ważne mogą być publikacje odnoszące się do piękna jako kategorii estetycznej autorstwa Bohdana Dziemidoka (*Główne kontrowersje estetyki współczesnej*²), Mirosława Żelaznego (*Estetyka filozoficzna*³), Nicka Zangwilla (*The Metaphysics of Beauty*⁴), Władysława Tatarkiewicza (*O filozofii i sztuce; Dzieje sześciu pojęć*⁵), Rogera Scrutona (*Piękno. Krótkie wprowadzenie*)⁶, a także te odnoszące się do pojęcia racjonalizmu w filozofii (*Aisthisis. Zmysłowość i racjonalność w estetyce tradycyjnej i współczesnej*⁷; *Wybrane filozoficzne koncepcje rozumu ludzkiego i racjonalność*⁸) oraz do estetyki architektury (*The Aesthetics of Architecture*⁹). Ważny zbiór stanowią opracowania dotyczące racjonalizmu w architekturze (*The Rationalist Reader: Architecture and Rationalism in Western Europe 1920–1940, 1960–1990*¹⁰; *Architettura Razionale 1973–2008*¹¹,

¹ B. Dziemidok, *Główne kontrowersje estetyki współczesnej*, Warszawa 2002, s. 301–311.

² *Ibidem*.

³ M. Żelazny, *Estetyka filozoficzna*, Toruń 2009.

⁴ N. Zangwill, *The Metaphysics of Beauty*, Ithaca (NY) 2018.

⁵ W. Tatarkiewicz, *O filozofii i sztuce*, Warszawa 1986; *idem*, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1988.

⁶ R. Scruton, *Piękno. Krótkie wprowadzenie*, tłum. S. Krawczyk, A. Rejniak-Majewska, Łódź 2018.

⁷ A. Bandura, *Aisthisis. Zmysłowość i racjonalność w estetyce tradycyjnej i współczesnej*, Kraków 2013.

⁸ E. Morawiec, *Wybrane filozoficzne koncepcje rozumu ludzkiego i racjonalność*, Stare Kościeliska 2014.

⁹ R. Scruton, *The Aesthetics of Architecture*, London 1979.

¹⁰ A. Peckham, T. Schmiedeknecht, *The Rationalist Reader: Architecture and Rationalism in Western Europe 1920–1940, 1960–1990*, London 2014.

¹¹ F. Visconti, R. Capozzi, *Architettura Razionale 1973–2008*, Napoli 2008.

*The Anti-rationalists and the Rationalists*¹², *Rationalist Traces*¹³). Prace dotyczące szerokiego spektrum sztuki i czasem niezwiązane z architekturą mogą być interesujące dla ogólnego zrozumienia znaczenia piękna w sztuce i próby przełożenia jej ogólnych teorii na dziedzinę architektury.

W pracy podjęto próbę analizy kategorii estetycznej, jaką jest piękno, w ujęciu współczesnym na przykładzie nurtu racjonalistycznego, wspierając się przykładami najbardziej reprezentatywnych stanowisk w estetyce, szeroko pojętej kulturze oraz teorii architektury. Kontynuując metodę estetyki filozoficznej, praca nie ma na celu przypisywania sądom estetycznym kryterium prawdy i fałszu, a jedynie zrekonstruowanie zasad, prawidłowości, którymi kierują się twórcy w kontekście piękna. Praca nie ma również na celu określenia, czy architektura nurtu racjonalistycznego jest piękna lub czy jest „piękniejsza” niż dzieła innych współczesnych nurtów. Należy bowiem przyjąć założenie, że estetyka jako nauka nie jest w stanie cech przedmiotów empirycznych opisać jako cech ścisłych obiektywnych, ponieważ nie da się ich zmierzyć i obliczyć. Celem autora artykułu jest próba analizy kategorii piękna w architekturze nurtu racjonalistycznego. Badania i kwerenda literatury mają pomóc odpowiedzieć na następujące pytania: Czy tradycyjne pojmowanie piękna jest użyteczne przy opisie architektury nurtu racjonalistycznego? Czy piękno jest pojęciem istotnym w kreacji i odbiorze tej architektury? Czy po doświadczeniach sztuki abstrakcyjnej klasyczne kanony piękna są zbyt wąskie dla zrozumienia współczesnej sztuki architektury i czy w poszukiwaniach wyjaśnienia piękna są nadal użyteczne? Czy piękno jest motywacją, pretekstem, przyczyną dla twórców, a może konsekwencją działań artystycznych?

Ważną pozycją dotyczącą piękna w architekturze najnowszej jest specjalne wydanie magazynu „Architectural Design” – *Beauty Matters: Human Judgement and the Pursuit of New Beauties in Post-Digital Architecture*. W artykule wprowadzającym Yael Reisner pisze:

Przez większość XX wieku w sztukach wizualnych i naukach humanistycznych – w tym w architekturze, polityce, psychologii, poezji i muzyce – piękno stało się zjawiskiem dyskwalifikowanym, słowem tabu. Jednak jego emocjonalne przeżycie pozostało realne, a ludzie wciąż na co dzień się do niego odnoszą¹⁴.

Ta właśnie sprzeczność stała się motywacją do podjęcia tematu.

Wprowadzenie

Pojęcie piękna przez stulecia towarzyszące twórczości artystycznej przechodziło duże przemiany. Zawsze istniała potrzeba, by piękno uczynić bardziej określonym, co dowodzi, że było pojęciem potrzebnym i ważnym. Stanisław Latour i Adam Szymski wskazują nawet, że o istocie zmian w sztuce stanowi przede wszystkim zmienna rola kategorii

¹² J.M. Richards, *The Anti-rationalists and the Rationalists*, Oxford 2000.

¹³ „Architectural Design” 2007, Vol. 77, Iss. 5, Special Issue.

¹⁴ Y. Reisner, *Architecture and Beauty: A Symbiotic Relationship*, „Architectural Design” 2019, Vol. 89, Iss. 5, Special Issue, s. 7.

estetycznych w ocenie wartości piękna i w jego pojmowaniu¹⁵. „Piękno nie jest abstrakcją i oderwaną od życia »kategorią ponadestetyczną«, lecz dynamicznym sposobem wartościowania estetycznego, które podlega, tak jak każde ludzkie wartościowanie, historycznie uwarunkowanym przemianom”¹⁶. Istnieje wiele odmiennych wartości estetycznych i w różnych okresach historycznych raz jedne, raz drugie są aktualizowane i wysuwają się na plan pierwszy. Piękno mieści w sobie bowiem przejawy sprzeczne.

Różnorodność jest nieodzowną częścią naturalnego porządku rzeczy, również świata kultury i sztuki. Rozumienie piękna zmieniało się przez wieki i kultury. Poszczególne rozbieżności w pojmowaniu tej kategorii, definicje i teorie piękna istniały równolegle, przenikały się lub czasowo zanikały, bywały modne lub stawały się *passé*. Najtrwalszą i panującą nad całą rozległą dziedziną piękna była tzw. wielka teoria, głosząca, że piękno polega na proporcji części, jednak i ona przestała być jedyną.

Istnieją zatem przeciwności: piękno subiektywne i obiektywne; piękno jako indywidualne doświadczenie estetyczne i piękno uwarunkowane społecznym oraz historycznym kontekstem doświadczenia; piękno jako kwestia smaku i piękno o racjonalnych podstawach; piękno tożsame z dobrem i piękno amoralne; piękno klasyczne i romantyczne; piękno formy¹⁷ i piękno ekspresji. Wszystkie te sposoby pojmowania piękna mogą istnieć jednocześnie. Jak zauważył Władysław Tatarkiewicz, większość ludzi używa wyrazu „piękno”, nie siląc się na jego definicję, traktując go najprościej – jako coś, co się podoba¹⁸.

W XVIII wieku, kiedy estetyka została usankcjonowana, sądzono, że sens sztuki polega na dostarczaniu przyjemności dzięki ofiarowaniu piękna. Piękno, rozkosz i smak stanowiły atrakcyjną triadę¹⁹, lecz artyści początku XX wieku wyrzekli się tej właściwości, która wcześniej uchodziła za niezbędną dla sztuki. Dążyli do uwolnienia estetyki od jej tradycyjnej troski o piękno i związanych z tym ograniczeń. W kolejnych latach dadaizm i popart usunęły z pojęcia sztuki warunek piękna uznawany dotąd za nieodłączną część jej natury. To, że coś może być dziełem artystycznym, ale nie być piękne, należy do wielkich odkryć XX wieku²⁰. „Współcześnie, smak jest opcjonalny, zły smak artystycznie akceptowalny, zaś »kallosofobia« – awersja, jeśli nie wstręt do piękna – co najmniej uznawana”²¹. Wielkie teksty estetyczne poprzednich epok traktujące o pięknie wydają się mieć coraz mniejsze znaczenie dla sztuki współczesnej. Również w architekturze piękno w pewnym momencie przestało być kategorią konieczną.

Pomimo deestetyzacji sztuki współczesnej pojęcie piękna nie zostało zupełnie wyeliminowane z teorii estetyki i wciąż cieszy się zainteresowaniem, szczególnie w estetyce filozoficznej oraz w dyskusjach o ludzkich doświadczeniach i sądach o sztuce, również o architekturze (w kontekście poszukiwań lub braku piękna). Piękno nadal jest

¹⁵ S. Latour, A. Szyski, *Rozwój współczesnej myśli architektonicznej*, Warszawa 2019, s. 6.

¹⁶ A. Kuczyńska, *Piękno. Mīt i rzeczywistość*, Warszawa 1977, s. 9.

¹⁷ W. Tatarkiewicz, *Ekspresja w sztuce*, za: B. Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem*, Gdańsk 2013, s. 261.

¹⁸ W. Tatarkiewicz, *Dzieje...*, op. cit., s. 140.

¹⁹ A.C. Danto, *Czym jest sztuka*, tłum. A. Kunicka, Warszawa 2016, s. 11.

²⁰ *Ibidem*, s. 48.

²¹ *Ibidem*, s. 159.

trwałym przedmiotem ludzkich myśli i doświadczeń. Stanowi część człowieczeństwa. Pozostaje kwestią nie tylko upodobań, lecz kategorią estetyczną będącą tematem dyskursu naukowego. Wydaje się, że ta w pewnym sensie upadła wartość jest nadal niezbędna do produktywnego myślenia o sztuce, również o architekturze. Piękno zostało uwolnione od określonych norm stylowych i przestało być miernikiem wszystkich dziedzin i dzieł sztuki. I choć pojęcia sztuki i piękna zostały od siebie oddzielone, to piękno nie zostało całkowicie wyeliminowane.

Kategoria piękna w architekturze racjonalistycznej

Współczesnemu współistnieniu odmiennych kształtów architektury również towarzyszy różny stosunek do definicji i teorii piękna jej twórców i odbiorców. Rytm historii sztuki współczesnej, w tym architektury, wyznacza konfrontacja dwóch tendencji. Jedną stanowi architektura racjonalistyczna, operująca uzasadnionymi względami formalnymi, funkcjonalnymi i konstrukcyjnymi. Drugą stanowi architektura ekspresjonistyczna, w której dominuje emocjonalizm i indywidualizm, dążenie do nowości, silnych wrażeń i oryginalności pomysłów. Ta polaryzacja postaw jest wyrazem złożonych potrzeb człowieka. Z jednej strony u człowieka pojawia się pragnienie realizmu, zakotwiczenia w rzeczywistości, tęsknota za stałością i ładem, ciągłością tradycji, a z drugiej – tęsknota za abstrakcją, oderwaniem, wolnością, swobodą artystyczną, nowością i zanegowaniem poprzedników. Tę dwoistość natury ludzkiej odnaleźć można w odmiennych aktach twórczych. Kategoria piękna jest interpretowana inaczej przez pokolenia architektów reprezentujących te dwie tendencje architektury współczesnej. W dzisiejszych poszukiwaniach piękna można założyć, że to pojęcie jest nadal ważnym wyznacznikiem architektury nurtów racjonalistycznych, natomiast w nurtach ekspresjonistycznych dominują inne wartości estetyczne, a część artystów wręcz odcina się od piękna.

Pomimo iż architekci tworzący w nurcie racjonalistycznym nie odnoszą się może bezpośrednio do tej kategorii estetycznej, to ślady poszukiwania, rozpatrywania wciąż na nowo piękna można znaleźć pośrednio w ich dążeniach. Piękno powiązane jest z innymi estetycznymi i pozaestetycznymi pojęciami, własnościami, celami i wartościami architektury tego nurtu. Pojęcie piękna rozumiane jest przez racjonalistów jako kontynuacja tradycji wielkiej teorii.

Jak wskazywał Władysław Tatarkiewicz, tzw. wielka teoria była głoszona łącznie z pewnymi tezami, m.in. o racjonalności piękna. Mówi ona, że prawdziwe piękno można poznać przez rozum, a nie przez zmysły, a na pewno nie przez same zmysły²². Inne tezy mówiły o ilościowej naturze piękna (proporcjach), jego metafizycznym podłożu (w liczbach i proporcjach widziano prawo natury, zasadę bytu), obiektywności i wysokiej wartości (triada: piękno, dobro, prawda). Tezy te wydają się niewątpliwie zbieżne z rozumowaniem racjonalistycznym w architekturze.

W niniejszej analizie podjęto próbę uchwycenia procesów towarzyszących projektowaniu obiektów architektonicznych powstałych pod wpływem myślenia racjonalistycznego, a także próbę odpowiedzi na pytanie, czy piękno jest ich częścią.

²² W. Tatarkiewicz, *Dzieje..., op. cit.*, s. 147.

Piękno poznawane przez rozum

Pojęcie racjonalności jako cechy myślenia, postępowania, sprowadzającej się do celowości i sensowności²³ używane potocznie wydaje się zrozumiałe, natomiast określenie „racjonalizm” wprowadza już pewną pojęciową niepewność. Termin „racjonalność” funkcjonuje w dziedzinie architektury najczęściej w kontekście określenia architektury rozsądnej, skutecznej, uzasadnionej, poprawnej, w której przeważają aspekty funkcjonalne i ekonomiczne. W powszechnym odbiorze racjonalność to synonim architektury, w której wymiar artystyczny, oryginalność i innowacyjność są słabiej rozwinięte. Racjonalność może być zatem cechą architektury różnych czasów, miejsc i tendencji, a stawiana w parze z funkcjonalizmem zalicza się do głównych cech modernizmu.

Racjonalizm oznacza nominalnie filozoficzny kierunek w teorii poznania przyznający naczelne miejsce rozumowi. Jest jednym ze sposobów odnoszenia się do rzeczywistości. Kryteriami wartości poznawczej racjonalizmu są: jasność, stałość, ograniczenie reguł, czytelne zasady, artykulacja, spójność i wyrazistość. Istotę racjonalizmu dookreśla się przez jego opozycje: empiryzm, irracjonalizm i intuicjonizm. Szeroko pojęty racjonalizm obejmuje nie tylko kierunki filozoficzne, poczynawszy od klasycznego, ale i sposoby myślenia, poglądy na świat itp., dla których filozofie racjonalistyczne stanowią swojego rodzaju modele czy wzorce²⁴. Idea racjonalizmu przejawia się zatem w wielu odmianach w różnych sferach ludzkich działań i przekonań, także w architekturze. Racjonalizm to, najprościej mówiąc, sposób ujmowania i porządkowania świata, orientacja wobec rzeczywistości, również kulturowej.

Racjonalizm w architekturze budzi skojarzenia głównie z oświeceniowymi teoriami opata Marca-Antoine’a Laugiera, który twierdził, że „architekt musi być w stanie rozumowo uzasadnić wszelkie swoje działania”²⁵ oraz z działalnością XX-wiecznych twórców włoskich związanych z Gruppo 7 (ich manifest z 1926 roku prezentował pierwszą próbę zdefiniowania *architettura razionale*, w którym domagano się architektury opartej na regułach porządku, racjonalności, czystości i logiki oraz współczesnej transformacji tradycji), a także z późniejszym ruchem La Tendenza, określanym mianem historyzmu racjonalistycznego, którego działania wynikały z dążenia do poszukiwania nowego sposobu budowania, odnoszącego się jednocześnie do kształtów z przeszłości. Dla twórców obydwu ruchów bycie nowoczesnym znaczyło widzenie współczesności w ramach porządku kontinuum historii²⁶. Można zauważyć, że te XX-wieczne nurty racjonalistyczne, podkreślające porządek, pewność, jasność, poszukujące oparcia na uniwersalnych zasadach i regułach oraz odkrywające tradycję na nowo, szukały inspiracji w klasycznej przeszłości. Należy jednak podkreślić, że podążały one w kierunku klasycyzującym, unikając historycznego eklektyzmu.

²³ W. Stróżewski, *Istnienie i sens*, Kraków 1994, s. 397.

²⁴ *Ibidem*, s. 398.

²⁵ Za: Ch. Jencks, *Architektura późnego modernizmu i inne eseje*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 1989, s. 131.

²⁶ E. Rogers, [w:] T. Granham, *Architecture Re-assembled: The Use (and abuse) of History*, New York 2013, s. 153.

O zainteresowaniu tendencją racjonalistyczną świadczy twórczość takich architektów jak Antonio Monestirol, Oswald Mathias Ungers, Livio Vacchini. Ślady myśli racjonalistycznej odnaleźć można również w dziełach młodszych twórców, m.in. Davida Chipperfielda, Maxa Dudlera czy Hansa Kollhoffa.

W racjonalizmie rozum nie tylko stanowi źródło wiedzy, ale odgrywa rolę ostatecznej instancji w ocenie wartości poznania ludzkiego oraz stanowi czynnik organizujący to poznanie dzięki temu, że podmiot poznający jako refleksywny odróżnia w przedmiocie to, co jest stałe, od tego, co jest zmienne i przypadkowe²⁷. Dotyczy to również pojęcia piękna. Już św. Tomasz z Akwinu uważał, że prawdziwe postrzeganie (percepcja) piękna wszystkich rzeczy jest dziełem ludzkiego rozumu, bowiem „wyłącznie rozum ludzki jest zdolny nie tylko postrzegać, ale i rozeznawać we właściwy sposób porządek między rzeczami, jak i porządek znajdujący się w samych rzeczach”²⁸.

Piękne w architekturze racjonalistycznej nie jest po prostu to, co może się podobać. Piękno w procesie rozumowym musi zostać określone, uporządkowane zasadami. W racjonalizmie piękno analizowane jest intelektualnie. Jest to bardziej piękno formy niż ekspresji. Piękno jest tu poszukiwane według wcześniej wymienionych kryteriów, takich jak: jasność, stałość, ograniczenie reguł, czytelne zasady, artykulacja, spójność czy wyrazistość. Piękno jest jednak przede wszystkim wynikiem poszukiwania prawdy oraz jest łączone ze zgodnością z celem budowania.

Piękno a prawda

*„Piękno jest prawdą, prawda pięknem” –
tylko tyle można wiedzieć i warto wiedzieć, tu na ziemi²⁹.
John Keats*

Idea poszukiwania piękna w prawdzie pojawiała się od zawsze. Według Tomasz z Akwinu piękno jest połączeniem prawdy (angażującej intelekt – poznanie) i dobra (angażującego wolę). „Można więc uznać, że piękno jest odbłaskiem prawdy, gdyż sprawia, że byt może być łatwiej poznany, a także jest takim rodzajem dobra, które sprawia przyjemność intelektualną i pożądawczą”³⁰. Nawet matematycy i fizycy podkreślają znaczenie piękna w dochodzeniu prawdziwości sformułowań, a tym samym do zrozumienia prawd o wszechświecie, zanim zostaną one sprawdzone eksperymentalnie³¹. Teorie kognitywistyczne głoszą, że główną funkcją sztuki jest funkcja poznawcza. Zadaniem sztuki jest dotarcie i zilustrowanie prawdy o rzeczywistości, a doświadczenie estetyczne jest „konstytutywne dla naszego poznawania i zachowania w świecie”³².

²⁷ E. Morawiec, *Wybrane filozoficzne koncepcje...*, op. cit. s. 170.

²⁸ B. Krzych, *O pięknie w myśli św. Tomasza z Akwinu*, „Forum Filozoficzne” 2017, nr 12, s. 30.

²⁹ J. Keats, *Oda na urnę grecką*, [w:] *Historia piękna*, red. U. Eco, tłum. A. Kuciak, Poznań 2005, s. 315.

³⁰ B. Krzych, *O pięknie...*, op. cit., s. 29.

³¹ S. Zeki, *Beauty in Architecture Not a Luxury – Only a Necessity*, „Architectural Design” 2019, Vol. 89, Iss. 5, s. 16.

³² W. Welsch, *Estetyka poza estetyką. O nową postać estetyki*, tłum. K. Guczalska, Kraków 2005, s. 91.

Czymże jest bowiem poznanie jak nie poszukiwaniem prawdy? Również poszukiwanie piękna u racjonalistów należy rozumieć w znaczeniu platońskim, jako pewien etap poszukiwania prawdy. Piękno, niebędące subiektywną kreacją, jest warunkowane prawdą, autentycznością danej rzeczy.

Prawda jest naturalnym celem poznania racjonalnego. Prawda, również ta estetyczna, osiągnięta na drodze racjonalnej, poznana w sposób pewny i doskonały, przez idee jasne i wyraźne, zapewnia autentyczne, uniwersalne poznanie. Zdaniem Kartezjusza prawd należy szukać w ludzkiej myśli: „Prawdę trzeba odkryć, a nie konstruować”³³. Za gwarancję kryterium prawdy uznawał on jasność i wyrazistość. Również Kant stawiał rozum w roli trybunału: „Tylko zasady rozumu mogą nadać zgodnym z nimi zjawiskom walor praw”³⁴. Cechy takie jak prawda, rozum, uniwersalizm, obiektywizm wzajemnie się warunkują. Każde odstępianie od celu poznania, którym jest prawda, prowadzi do irracjonalizmu, absurdu.

Twórcy architektury nurtów racjonalistycznych, szczególnie przez tzw. typy, poszukują uniwersalnych prawd architektonicznych. Widzą źródła dla architektonicznej kreacji w ramach ustanowionego w przeszłości repertuaru architektonicznych form, typów i sposobów ich relacji. Poszukują esencji architektury ukrytej w formach niezmiennych, uniwersalnych, rozpoznawalnych, opartych na stałych i czytelnych zasadach. Odnoszą się do zagadnienia typologii i typów: typów zamieszkania, typów przestrzeni (publicznych i prywatnych), typów budynków, typów konstrukcji. Odwołanie się do typów będących konsekwencją ścisłego połączenia celu z formą pozwala na ukazanie tożsamości obiektu i miejsca, a odbiorcom ułatwić może ich odczytywanie i identyfikację. Typologia kojarzy się z porządkiem, powściągliwością, podkreśleniem przestrzennej i czasowej ciągłości. Ma stanowić wynik poszukiwania esencji budowanego obiektu i ograniczać nieskończoność wyborów wśród istniejących potencjalnie wielu kształtów. Myślenie to jest bliskie definicji Alda Rossiego, według którego „typ jest ideą architektury, najbliższą jej esencji”³⁵. Określenie typu budynku wydaje się pierwszym działaniem, w którym ustala się ogólny charakter obiektu. Przez typ przyczytuje obranej formy, kompozycje stają się czytelne. Typy stanowią wzory zamierzeń. Następnym etapem jest dopiero wybór języka. Roger Caillouis pisał: „Każdy artysta chce robić inaczej czy zrobić lepiej, nie tylko powtarzać, imitować, ale też sięgać w głąb i odkryć pod nawarstwionymi pokładami podstawowe, fundamentalne akordy piękna”³⁶. Wydaje się, że w typach racjoniści widzą właśnie te podstawowe, ponadczasowe akordy piękna. Typy stanowią idealny sposób pojmowania rzeczywistości.

Piękno ma tu zatem źródło w wyobrażeniu doskonałej idei, którą następnie w akcie twórczym architekt stara się wcielić w zjawisko empiryczne, materialne. Następuje materializacja prawdy architektonicznej.

³³ G. Rodis-Lewis, *Kartezjusz i racjonalizm*, tłum. S. Cichowicz, Warszawa 2000, s. 12.

³⁴ I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, za: Z. Bauman, *Prawda nauki, prawda sztuki*, [w:] *Ponowoczesność jako źródło cierpienia*, Warszawa 2000, s. 202–203.

³⁵ A. Rossi, *The Architecture of the City*, Cambridge (MA)–London 1982, s. 41.

³⁶ R. Caillouis, *Odpowiedzialność i styl. Eseje o formach wyobraźni*, tłum. J. Błoński et al., Warszawa 2019, s. 289.

Piękno geometryczne

Albowiem architektura jest tą sztuką, która najśmielej stara się odtworzyć swoim rytmem porządek wszechświata, przez starożytnych nazwanego kosmos³⁷.

Umberto Eco, *Imię róży*

Próby ujęcia piękna w spójne reguły podejmowano od zawsze. Właśnie takie uniwersalne, autentyczne piękno podlegałoby sądom poznania jasnego i rozumowego. Takie piękno, ugruntowane w czymś zewnętrznym, wiecznym, obiektywnym, chroni przed chaosem pojęciowym. Takie było piękno istoty wymarzone przez pitagorejczyków, piękno harmonii i proporcji, przenikające zarówno dzieła sztuki, jak i cały wszechświat³⁸. Platon umieścił ponad wejściem do swojej akademii sentencję: „Kto nie zna geometrii, nie może wejść do mego domu”³⁹. Zakładał bowiem, że tylko geometria odnosi się do podstawowych uniwersaliów, które istnieją poza przemijalnością i wielopostaciowością rzeczy. Według Arystotelesa nawet rytm, jeden z poetyckich środków wyrazu, miał naśladować ludzkie emocje. Dla wielu twórców porządek staje się źródłem zachwytu, a matematyka, geometria stają się „szkieletem piękna”⁴⁰. Tak jak XX-wieczna filozofia analityczna szukała prawdy w intelektualnym rygorze, kładła nacisk na jasność wyводу, logikę struktury i czerpała z matematyki, tak twórcy nurtu racjonalistycznego, poszukując architektury związanej z rzeczywistością, wartości uniwersalnych, idealnego porządku tkwiącego w rzeczy i piękna, wprowadzają do projektów precyzyjne zasady organizujące formy i elementy architektoniczne. Już Tomasz z Akwinu ujął istotę takiego piękna, mówiąc, aby jakaś rzecz, którą postrzega się w sposób zmysłowy, mogła okazać się piękna, musi zawierać w sobie harmonię i porządek.

Twórcy odwołujący się do tendencji racjonalistycznej chętnie poddają się ścisłym regułom zgodnie z maksymą Paula Valéry’ego, że „największa wolność rodzi się z największych rygorów”⁴¹. Widzą w porządku rodzaj wyzwolenia, o ogromnych potencjalnych możliwościach kształtowania formy architektonicznej. Wizja stałego, uniwersalnego, absolutnego porządku jako przeciwieństwa chaosu i nadmiaru staje się dla wielu architektów kluczowa w procesie projektowym. Geometryczne formy i liczbowe relacje rządzące strukturą są wyrazem poszukiwania porządku świata. Architektura nurtu racjonalistycznego ma charakter tektoniczny o zwartym porządku i jasnej prawidłowości. Proste, zamknięte formy geometryczne płaskie i przestrzenne, sześciiany, prostopadłościany, walce, linie, okręgi stanowią alfabet wykorzystywany przez twórców

³⁷ U. Eco, *Imię róży*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 2020, s. 45.

³⁸ M. Żelazny, *Estetyka...*, op. cit., s. 60.

³⁹ Ch. Jencks, *Ruch nowoczesny w architekturze*, tłum. A. Morawińska, H. Pawlikowska, Warszawa 1987, s. 122.

⁴⁰ O „układzie kostnym” i „ciału” jako dwóch składowych zjawiska piękna – zob.: M. Żelazny, *Ruch nowoczesny...*, op. cit., s. 64, 105.

⁴¹ P. Valéry, *Eupalinos, czyli architekt*, [w:] idem, *Rzeczy przemilczane. Z pism o sztuce*, tłum. J. Guze, Warszawa 1974, s. 46.

pracujących w tym nurcie. Budynki łączy poddanie się zasadom porządkującym – symetrii, powtórzeniom, modularności, dotyczącej zarówno brył, elewacji, jak i planów. Projekty charakteryzuje niezwykle uporządkowanie kompozycji, która zespolona jest ze strukturą budynku. Porządek strukturalny ma przełożenie na uporządkowanie podziałów funkcjonalnych, komunikacji, kompozycji elementów architektonicznych takich jak okna czy loggie. Powtarzalność, jednorodność to cechy najbardziej zwracające uwagę obserwatora. Wzrost złożoności (funkcjonalnej, technologicznej) współczesnej architektury skutkuje złożonością formalną, która wiąże się z trudnością jej odczytywania. Architektura nurtu racjonalistycznego o formach niezmiennych, uniwersalnych, rozpoznawalnych, opartych na stałych i czytelnych zasadach może wprowadzić porządek w chaotyczny kontekst urbanistyczno-architektoniczny.

Taka postawa artystyczna stanowi powrót do klasycznego pojmowania sztuki, w której za kryterium piękna uznawano matematyczną harmonię, proporcje – wspomniany „układ kostny”. Czynniki kluczowymi dla oceny estetycznej budynku stają się w tej architekturze: równowaga, harmonia, proporcje, podziały, modularność i rytm. Klarowność wynikająca z użycia zasad czystej, chłodnej geometrii, za pomocą której zdefiniowano wszystkie aspekty budynku, jest czytelna od razu. Roger Caillois, przeciwstawiając sztukę imitującą (przedstawiającą, dyskursywną) sztuce konstrukcyjnej, wskazywał, że oparcie i podstawę tej drugiej stanowi geometria jawna lub ukryta. Sztuka konstrukcyjna zestawia figury abstrakcyjne. Usiłuje ona zjednać oko jakąś regularnością, rozwinięciem jakiegoś szyku odpowiadającego prostym czy złożonym prawom. Do zastosowanych przez siebie form dochodzi dzięki dedukcji⁴². Pojmowanie piękna wizualnego powiązane jest ze zrozumieniem intelektualnym.

Piękno a celowość

Sądziłem niekiedy, że doznanie piękna rodzi się z dokładności; i że cudowna niemal zgodność przedmiotu i jego funkcji darzy czymś na kształt rozkoszy. Doprowadzona do doskonałości budzi w duszy poczucie, że to, co piękne, i to, co użyteczne, związane jest pokrewieństwem; łatwość zaś czy prostota rezultatu, porównana ze złożonością problemu, wprawia nas w zachwycenie⁴³.

Paul Valéry

Działanie jest racjonalne, gdy jest motywowane trafnie rozpoznanym celem, a rozum pozwala dokonać słusznego wyboru między środkami prowadzącymi do niego. To, co jest racjonalne, ma zawsze rację swego istnienia. Paul Souriau w eseju *Piękno racjonalne* pisał: „Wszelka rzecz jest w swoim rodzaju doskonała, jeśli jest dostosowana do

⁴² R. Caillois, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 296.

⁴³ P. Valéry, *Eupalinos...*, op. cit., s. 45.

swego celu. Stopień doskonałości mierzy się względną wartością celów⁴⁴. Georg Wilhelm Friedrich Hegel rozumiał racjonalizm w architekturze jako wynikającą z celowości redukcję form skutkującą czystym obrazem architektury jako takiej. W *Wykładach o estetyce*, w rozdziale dotyczącym architektury klasycznej, widział go

*zgodnie z właściwą im prawdziwą miarą i prawidłowością, w mechanicznych proporcjach między dźwigającą podporą a dźwiganym ciężarem, [...] w stosunku szerokości do długości i wysokości budynku, w stosunku wysokości kolumn do ich grubości, w liczbie kolumn i wielkości odstępów między nimi, w rodzaju i bogactwie lub prostocie elementów dekoracyjnych*⁴⁵.

Założenie o racjonalności implikuje, iż człowiek podejmuje działania, które, zgodnie z jego wiedzą, w najlepszy sposób prowadzą do zakładanych celów. Nadrzędny jest zatem cel i zdolność jego racjonalnego wyznaczenia. Racjonalność tkwi w związku między celami a środkami w ramach dostępnej wiedzy. Dziś wydaje się, że nie jest to w dziedzinie architektury takie oczywiste. W przypadku wielu współczesnych obiektów nasuwa się pytanie o zasadność rozwiązań, bowiem dla wielu twórców celem jest nowość, zaskoczenie, szok, brawura. Wiele przykładów współczesnej architektury przekracza granicę racjonalności, inspirując do pytania o sens rozwiązań technicznych i formalnych. Inne, trwając przy idei racjonalizmu, nie odcinają się od prawdziwego celu architektury. Tu można zwrócić się ku słowom Antonia Monestirolego, który twierdził, że dopiero „po poznaniu i określeniu tego, co ma być zbudowane, należy poszukać właściwych form tego, co ma być zbudowane”⁴⁶. Szukał rozwiązań zgodnych z celem, form przedstawiających rację ich istnienia. Słowo „cel” można zastąpić określeniem „przyczyna budowania”. Tej przyczynie budowania podporządkowane mają być: typ, struktura, język, forma, materia, a nie na odwrót.

Wybór konstrukcji, formy i materii niewynikających z celu architektury – wykraczających poza przyczynę techniczną, strukturalną, funkcjonalną – sprzecznych z zasadą decorum, postulującą zgodność formy i treści, powoduje przesunięcie architektury w stronę pustego formalizmu. Podkreślić należy, że chodzi o architekturę, której nadrzędnym celem staje się funkcja, lecz taka, która zdolna jest do wykraczania poza ograniczenia funkcjonalnej konieczności. Określenie celów budowania pozwala na rozróżnienie między: prawdą a fałszem; tym, co rzeczywiste, a tym, co zmyślone; tym, co istotne, a tym, co zbędne; tym, co racjonalne, a tym, co irracjonalne. W tym tkwi piękno.

Architektura dzięki aspektom funkcjonalnym wyróżnia się na tle innych sztuk, wymagając stosownego podejścia estetycznego zarówno od twórców, jak i odbiorców. Gdy Kant próbował definiować piękno, powoływał się na przykłady świat sztuki i natury. Filozof wprowadził rozróżnienie na piękno naturalne, wolne, przynależne przyrodzie wyższego rzędu i piękno zależne, tworzone przez człowieka, artystyczne.

⁴⁴ P. Souriau, *Piękno racjonalne*, tłum. M. Szpakowska, [w:] *Antologia współczesnej estetyki francuskiej*, Warszawa 1980, s. 190.

⁴⁵ G.W.F. Hegel, *Wykłady o estetyce*, t. 2, tłum. J. Grabowski, A. Landman, Warszawa 1966, s. 376–377.

⁴⁶ A. Monestirol, *Trygłif i metopa. Dziewięć wykładów o architekturze*, tłum. U. Pytlowany, A. Porębska, Kraków 2008, s. 13.

Wiązał piękno zależne z celowością przedmiotu. Jako jego istotę wskazywał jego zgodność z intelektem. W powszechnej myśli estetycznej piękno budowania i wypełnienie funkcji nie są dwoma oddzielnymi czynnikami. Są ze sobą splecione. Na twórcach architektury ciąży przymus kompromisu, którego wymagają aspekty funkcjonalne ze wszystkimi swoimi prawami i wymogami.

Roger Scruton w książce *The Aesthetics of Architecture* opisał tzw. rzeźbiarskie spojrzenie na architekturę, które wiąże się z błędnym, w jego mniemaniu, założeniem, że można w jakiś sposób ocenić piękno rzeczy *in abstracto*, nie wiedząc, czym obiekt jest. Scruton twierdził, że poczucia piękna form architektonicznych nie da się oddzielić od zrozumienia koncepcji budynków i funkcji, które pełnią⁴⁷. W podejściu racjonalistycznym w architekturze piękno zdaje się wynikać ze zgodności celu z formą. Budynek ma estetycznie wyrażać funkcję obiektu. Poszukiwane jest piękno równowagi między środkami artystycznymi a wymaganiami funkcjonalnymi danej grupy typologicznej.

Podsumowanie

Wbrew twierdzeniom antyestetyków, że wartość piękna we współczesnej sztuce się wyczerpała, kategoria ta niezmiennie istnieje w centrum intelektualnej świadomości części twórców, a chcąc określić wiodące w dzisiejszych czasach upodobania estetyczne, nie można jej pominąć. Należy jednak zaakceptować, że piękno, by nadążyć za rozwojem sztuki, w tym architektury, jest stale redefiniowane. Pojęcie piękna nigdy nie zostało określone raz na zawsze, lecz bezustannie ewoluuje, kształtując się w skomplikowanym dialektycznym procesie.

Piękno nieustannie wymyka się próbom zrozumienia, a mimo to wciąż ludzie dążą do jego poznania. Umysł ludzki, poddając je analizie, rozkłada dzieła na elementy. Piękno jest częścią związku pomiędzy przedmiotem, jego właściwościami a jego percepcją. Trudno jest uciec od sądów estetycznych, pomimo iż ich prawdziwość zawsze może zostać podważona. Ludzie stale polemizują na temat estetycznych ocen i stale próbują osiągnąć w tej kwestii konsensus, ponieważ potrzeba wspólnego pojęcia wartości jest wpisana w naszą racjonalną naturę.

David Hume pisał, że za piękne ludzie uznają coś, czemu wartość piękna przypisywali jacyś znawcy i co jako piękne akceptowane jest następnie w ramach pewnej świadomości zbiorowej⁴⁸. Międzynarodowa renoma i zainteresowanie, jakimi cieszą się twórcy oraz dzieła nurtów racjonalistycznych, budowane przez magazyny, prace naukowe, projekty konkursowe i wystawy, legitymizują próbę analizy estetycznej tych architektonicznych dzieł sztuki. Estetyczna wartość dzieła sztuki jest również bowiem efektem pewnej umowy społecznej.

Racjonalizm jako postawa estetyczna i intelektualna w architekturze nieodłącznie wiąże się z pojęciem piękna – piękna, które wynika z potrzeby poszukiwania i dążenia

⁴⁷ R. Scruton, *The Aesthetics...*, op. cit., s. 9–10.

⁴⁸ M. Żelazny, *Estetyka...*, op. cit., s. 54.

do prawdy, podtrzymywania związków z rzeczywistością, obroną autonomii dziedziny i do zgodności z celem architektury. Piękno w architekturze nurtu racjonalistycznego to piękno racjonalne i intelektualne. Nie jest jednak zaprzeczeniem wolnego ducha sztuki. Rozumne działanie w procesie twórczym przejawia się w różnorodności rozwiązań formalnych, które zapewniają odczuwanie zmysłowo-wrażliwości tej architektury. W zakres definicji piękna racjonalistycznego wchodzi wartości i cechy czysto formalne: jedność w wielości, porządek, spójna reguła, proporcje, symetria czy harmonia. Te warunki piękna zawierają się w przedmiocie.

Charles Batteux, XVIII-wieczny myśliciel francuski, twórca pojęcia „sztuki pięknej”, w swoim dziele *Les Beaux-Arts réduits à un même principe* pisał: „Celem nauki jest prawda, zaś celem sztuki dobro i piękno, dwa pojęcia, których znaczenie, gdyby się im dokładnie przyjrzeć, nieomal się ze sobą pokrywają”⁴⁹. Architektura, łącząc ze sobą naukę ze sztuką, zawsze powinna realizować oba te cele. Architektura tendencji racjonalistycznych wydaje się tą, która szczególnie dąży do prawdy, dobra i piękna. Piękno staje się konsekwencją przyjętej idei w zmaterializowanej formie architektonicznej. Powyższe dociekania stanowią potwierdzenie, że pragnienie, by zrozumieć fenomen piękna, może nadal kształtować naszą wiedzę o współczesnej architekturze i samą architekturę. Roger Scruton we wstępie do książki *Piękno...* wskazywał na kryzys humanistyki, spowodowany wątpliwościami co do zasadności studiowania artystycznego i kulturowego dziedzictwa, spowodowanego przez niemożność oparcia osądu wartości wyłącznie na obiektywnych podstawach racjonalnych, a przecież „nauka o sztuce, muzyce, literaturze czy architekturze pozbawiona wymiaru estetycznego osądu traci swoje osadzenie w tradycji i znajomość metody”⁵⁰. Wydaje się, że myślenie racjonalistyczne w architekturze stanowi głos sprzeciwu w stosunku do współczesnego sceptycznego podejścia do piękna.

Bibliografia

- „Architectural Design” 2007, Vol. 77, Iss. 5, Special Issue.
Bandura A., *Aisthēsis. Zmysłowość i racjonalność w estetyce tradycyjnej i współczesnej*, Kraków 2013.
Bauman Z., *Prawda nauki, prawda sztuki*, [w:] idem, *Ponowoczesność jako źródło cierpienia*, Warszawa 2000, s. 217–244.
Beauty Matters: Human Judgement and the Pursuit of New Beauties in Post-Digital Architecture. Special Issue, „Architectural Design” 2019, Vol. 89, Iss. 5.
Caillois R., *Odpowiedzialność i styl. Eseje o formach wyobraźni*, tłum. J. Błoński et al., Warszawa 2019.
Danto A.C., *Czym jest sztuka*, tłum. A. Kunicka, Warszawa 2016.
Dziemidok B., *Główne kontrowersje estetyki współczesnej*, Warszawa 2002.
Dziemidok B., *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem*, Gdańsk 2013.
Eco E., *Imię różu*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 2020.

⁴⁹ C. Batteux, *Les Beaux-Arts réduits à un même principe*, za: M. Żelazny, *Estetyka...*, op. cit., s. 74.

⁵⁰ R. Scruton, *Piękno...*, op. cit., s. 8.

- Granham T., *Architecture Re-assembled. The Use (and abuse) of History*, New York 2013.
- Hegel G.W.F., *Wykłady o estetyce*, t. 2, tłum. J. Grabowski, A. Landman, Warszawa 1966.
- Historia piękna*, red. U. Eco, tłum. A. Kuciak, Poznań 2005.
- Jencks Ch., *Architektura późnego modernizmu i inne eseje*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 1989.
- Jencks Ch., *Ruch nowoczesny w architekturze*, tłum. A. Morawińska, H. Pawlikowska, Warszawa 1987.
- Keats J., *Oda na urnę grecką*, [w:] *Historia piękna*, red. U. Eco, tłum. A. Kuciak, Poznań 2005, s. 315.
- Krzych B., *O pięknie w myśli św. Tomasza z Akwinu*, „Forum Filozoficzne” 2017, nr 12, s. 28–30.
- Kuczyńska A., *Piękno. Mit i rzeczywistość*, Warszawa 1977.
- Latour S., Szymski A., *Rozwój współczesnej myśli architektonicznej*, Warszawa 1985.
- Monestiroli A., *Tryglif i metopa. Dziewięć wykładów o architekturze*, tłum. U. Pytlowany, A. Porębska, Kraków 2008.
- Morawiec E., *Wybrane filozoficzne koncepcje rozumu ludzkiego i racjonalność*, Stare Kościeliska 2014.
- Peckham A., Schmiedeknecht T., *The Rationalist Reader: Architecture and Rationalism in Western Europe 1920–1940, 1960–1990*, London 2014.
- Reisner Y., *Architecture and Beauty: A Symbiotic Relationship*, „Architectural Design” 2019, Vol. 89, Iss. 5, Special Issue, s. 6–13.
- Richards J.M., *The Anti-rationalists and the Rationalists*, Oxford 2000.
- Rodis-Lewis G., *Kartezjusz i racjonalizm*, tłum. S. Cichowicz, Warszawa 2000.
- Rossi A., *The Architecture of the City*, Cambridge (MA)–London 1982.
- Stróżewski W., *Istnienie i sens*, Kraków 1994.
- Scruton R., *Piękno. Krótkie wprowadzenie*, tłum. S. Krawczyk, A. Rejniak-Majewska, Łódź 2018.
- Souriau P., *Piękno racjonalne*, tłum. M. Szpakowska, [w:] *Antologia współczesnej estetyki francuskiej*, Warszawa 1980, s. 180–194.
- Scruton R., *The Aesthetics of Architecture*, London 1979.
- Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1988.
- Tatarkiewicz W., *O filozofii i sztuce*, Warszawa 1986.
- Welsch W., *Estetyka poza estetyką. O nową postać estetyki*, tłum. K. Guczalska, Kraków 2005.
- Valéry P., *Eupalinos, czyli architekt*, [w:] *idem, Rzeczy przemilczane. Z pism o sztuce*, tłum. J. Guze, Warszawa 1974, s. 9–57.
- Visconti F., Capozzi R., *Architettura Razionale 1973–2008*, Napoli 2008.
- Zangwill N., *The Metaphysics of Beauty*, Ithaca (NY) 2018.
- Zeki S., *Beauty in Architecture Not a Luxury – Only a Necessity*, „Architectural Design” 2019, Vol. 89, Iss. 5, s. 14–19.
- Żelazny M., *Estetyka filozoficzna*, Toruń 2009.